

आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास

P-II

प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे
इतिहास विभाग प्रमुख

ब्रिटीश राजवटीचा प्रभाव व स्थित्यंतर

कालिका देवी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
शिरूर कासार
अभ्यास पत्रिका- 4

२.५.५ रयतवारी पद्धती :

स्वातंत्र्यापासून ब्रिटीश वसाहतीच्या राजवटीपर्यंतचा प्रवास अत्यंत त्रासदायक होता. बदललेल्या कारभाराचे स्वरूप नवीन राज्यकर्ते आणि प्रजा या दोघांनाही मानवत नव्हते. इ.स.१८१८-१९ चा काळ अत्यंत वाईट हंगामाचा होता. इ.स.१८२० या वर्षी कोरडा दुष्काळ पडला. आर्थिक मंदीच्या पाठोपाठ कॉलरा (पटकीची) साथ आली. रयत पूर्णपणे हवालदील झाली होती. आर.डी. चोकसी लिहितात,

“परंपरागत वारसा हक्काची पायमल्ली आणि अधिकाधिक जमिन कसण्यासाठी चाललेली घाई यामुळे जनतेमध्ये असुरक्षितता निर्माण झाली. परंपरागत महसूल वसूल करण्याच्या अधिकाऱ्यांना याची माहिती होती. कारण ते त्यांच्याबरोबर राहिले होते. गोऱ्या साहेबाला अधिकाधिक महसूल हवा होता. कंपनीच्या नगदी पिकांच्या मागणीमुळे सावकार आणि वकील यांच्या संख्येत वाढ झाली. कारण जमिनीच्या खटल्यांमध्ये वाढ झाली. ज्यामुळे गरीब शेतकऱ्यांचे पूर्ण हाल झाले.”

२.६ शिक्षण आणि वृत्तसंस्था यांतील बवल

ब्रिटीश राजवटीचा प्रभाव शिक्षण आणि वृत्तपत्रसंस्थेवर स्पष्ट दिसून येतो. कंपनीचे अधिकारी स्वातंत्र्य, माणुसकी या विचारांनी प्रभावित झालेले होते. त्यांनी शक्यतोपरी बदल घडविण्याचे प्रयत्न केले. माऊंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन हा या बदलाच्या काळातील एक आदर्श उदाहरण होता. इ.स.१८१९ ते इ.स.१८२७ च्या दरम्यान बॉम्बे प्रेसिडेंसीचा तो गव्हर्नर होता. त्याच्या मते, “अज्ञानी जनतेवर सत्ता गाजविणे फार सोपे आहे पण नंतरच्या काळात त्यांना शिक्षण देणे व जागृती निर्माण करणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यामुळे राज्य जरी धोक्यात आले तरी चालेल.” त्याला सर्व धोक्यांची आणि त्रुटींची माहिती होती. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना धर्मातराच्या कार्यापासून वंचित ठेवण्यासाठी त्याने विशेष प्रयत्न केले. मराठ्यांच्या धार्मिक कार्यात ढवळाढवळ न करण्याचे आदेश त्यांनी आपल्या अधिकाऱ्यांना दिले होते.

२.६.१ शिक्षण :

१८१३ च्या चार्टर अॅक्टनुसार ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना भारतामध्ये धर्मप्रसाराचे व शिक्षण प्रसाराचे स्वातंत्र्य देण्यात आले. अमेरिकन ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना भारतामध्ये प्रवेश मिळविण्यात यश आले होते. आणि संस्कृत भाषेबरोबरच स्थानिक भाषा शिकण्यास त्यांनी सुरुवात केली होती. इ.स.१८१५ मध्ये मुंबई येथे हिंदू मुलांसाठी अमेरिकन मिशनऱ्यांनी शाळा सुरु केली. पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धतीवर आधारीत ती पहीली शाळा होती. कोकणात बाणकोट आणि हर्णे येथे मुलामुलींसाठी त्यांनी शाळा उघडल्या. पाश्चिमात्य पद्धतीवर आधारीत सुधारणा त्यांनी विद्यार्थ्यांना द्यायला सुरुवात केली.

२.६.२ चार्टर कायदा, १८१३ व त्याच्या सूचना :

इ.स.१८१३ चा 'चार्टर अॅक्ट'च्या अंतर्गत वसाहतीत राहणाऱ्यांसाठी वैज्ञानिक शिक्षणाच्या आणि ज्ञानाच्या पुढाकारावर काही आर्थिक मदत देण्यात आली होती. अशाप्रकारे ब्रिटीश वसाहतीत राहणाऱ्या प्रामुख्याने बंगाल आणि मुंबई येथील लोकांसाठी शिक्षणासाठीची काही पावले उचलण्यात आली. आधीच नमूद केल्याप्रमाणे मारुंट स्टुअर्ट एलफिन्टन मुंबईचा गव्हर्नर होण्यापूर्वी ब्रिटीश मिशनऱ्यांनी शिक्षणाच्या कार्याला सुरुवात केली होती. त्याला पाश्चिमात्य शिक्षणाची सुरुवात अत्यंत सावधगिरीने करायची होती. इ.स.१८२० मध्ये पुण्यात

संस्कृत पाठशाळा त्यांच्या प्रयत्नामुळे सुरु झाली. त्यांनी त्यांच्या अधिकाराखाली असलेल्या भागाची पाहणी करुन त्या त्या भागाच्या मुलभूत गरजांची माहीती काढण्याचे आदेश जिल्हा कलेक्टरला दिले. त्या संबंधीचे चौकशी पत्र इ.स. १८३२ मध्ये तयार झाले. पण त्याआधीच पाच वर्षे एल्फिन्स्टन इंग्लंडला परतला होता.

२.६.३ बॉम्बे नेटीव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे कार्य :

ही अशासकीय संस्था होती. परंतु तिची स्थापना सरकारी अधिकारी, चॅप्लेन ऑफ बॉम्बे, मुंबईचे उद्योगपती आणि धर्मप्रमुख यांनी एकत्र येऊन केली होती. इ.स. १८२० मध्ये मारुंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टनने तिचे उद्घाटन केले आणि तिचे नाव 'बॉम्बे नेटीव्ह एज्युकेशन सोसायटी' असे ठेवले. शाळांना मदत करणे शालेय पुस्तके छापण्यासाठी, नवीन शाळा सुरु करण्यासाठी, फंड उभारणे अशी कामे ही संस्था करी. ईस्ट इंडीया कंपनीच्या संचालक मंडळाने, पुस्तके छापण्यासाठी आणि शाळांमधील गुणवंत विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्तीसाठी ५०००डॉलर (५०,००० रु.) इतकी रक्कम संस्थेला देऊ केली. संस्थेने १६ वर्षे काम केले आणि इ.स. १८३६ मध्ये आर्थिक निधी अभावी काम बंद करावे लागले.

हिंद शाळेत शालेय पुस्तकांची सोसायटी एल्फिन्स्टनच्या पुढाकाराने सुरु झाली. सोसायटीने लिथोप्रेस आणि छापील शालेय मराठी पुस्तके विकत घेतली. घरी जाताना त्याने मराठी पुस्तके आपल्याबरोबर घेतली. बॉम्बे प्रेसिडेंसीच्या लोकांच्या शिक्षणासाठी त्यानी उत्साह दाखवलाच परंतु पूणे येथे महाविद्यालय सुरु करण्यासाठी कंपनीच्या संचालकांनाही राजी केले. त्याचबरोबर परंपरागत शिक्षणासाठी 'दक्षिणा' ही शिष्यवृत्तीही सुरु केली. आतापर्यंतच्या मराठा राज्यकर्त्यांच्या ऐतिहासिक दस्तऐवज व पुरावे यांचे त्याला जतन करावयाचे होते. ग्रँड डफ, एल्फिन्स्टनचा अनुयायी, याने 'मराठ्यांचा इतिहास' हे पुस्तक लिहून त्याचे इंग्रजीमध्ये रुपांतर करून स्वतःच्या खर्चाने ते छापले.

२.६.४ शिक्षण आणि सरकारी अनुदान :

चार्टर अॅक्ट इ.स.१८१३ नंतर कंपनीच्या संचालकांनी भारतीय लोकांना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण व कुठल्या माध्यमातून देण्याची आवश्यकता आहे यावर विचार करावयास सुरुवात केली. त्यातही मतभेद होते. एका समुहाला असे वाटे की पौर्वात्य शिक्षण घ्यावे ज्यात संस्कृत व पर्शियनवर अधिक भर होता. तर दुसऱ्या समुहाला असे वाटे की पाश्चिमात्यपद्धतीने इंग्रजीमधून विज्ञान शिकवावे. पहिल्या समुहाला पौर्वात्य (Orientalists) आणि दुसऱ्या

समुहाला पाश्चिमात्य (Anglicists) म्हणून ओळखले जाई. एल्फिन्स्टनचा दुसऱ्या विचारांवर भर होता. ७ मार्च इ.स.१८३५ मध्ये गव्हर्नर जनरल विल्यम बेंटीक याने लॉर्ड मेकॉलेच्या शिफारसीनुसार युरोपियन साहित्य व विज्ञान इंग्रजी माध्यमातून देण्यास सुरुवात केली.

चार्टर अॅक्ट इ.स.१८५३ नुसार भारतामध्ये शिक्षणाचा प्रसार झाला. सर चार्ल्स वुड, प्रेसिडेंट ऑफ द बोर्ड याने १७ जुलै, १८५४ मध्ये सर्वकष शिक्षण पद्धती बाबतचा खलिता पाठविला. त्याला भारतामध्ये पाश्चिमात्य विज्ञान आणि साहित्याचा प्रसार करायचा होता. स्थानिक भाषांचा विकास आणि स्थानिक लोकांच्या मागणीनुसार इंग्रजी भाषेतून शिक्षण अशी त्यात पद्धत होती. लोकांच्या माहितीसाठी शिक्षण विभाग सुरु झाला. इ.स.१८५५ मध्ये मुंबईच्या लोकांच्या माहितीसाठी संचालकाची नियुक्ती झाली आणि इ.स.१८५७ मध्ये मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाली.

२.६.५ वैद्यकीय शिक्षणाच्या तरतूदी :

मार्कंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन ह्यास त्याच्या कारकीर्दीत फार काही करता आले नाही. परंतु पाश्चिमात्य विज्ञानासाठी अनुकूल वातावरण निर्मिती मात्र त्याने केली. इ.स.१८२८ मध्ये एल्फिन्स्टन कॉलेजची स्थापना ही बॉम्बेच्या लोकांनी त्यांच्या आवडत्या गव्हर्नरला वाहिलेली आदरांजली होती. त्याच्या उदाहरणावरून प्रभावित होऊन बॉम्बे एस्टॅब्लिशमेंटचा (Bombay

Establishment) सर्जन डॉ. जॉन मॅक्लॅरॉनने इ.स.१८२८ मध्ये नेटीव्ह मेडीकल स्कूल मुंबई येथे सुरु केले ज्यात पाश्चिमात्य वैज्ञानिक शिक्षण मराठीतून दिले जाई. आरोग्यशास्त्रासंबंधी अशी सहा पुस्तके त्यांने मराठीत रुपांतरित केली. परंतु त्यांचा प्रयोग फसला व इ.स.१८३२ मध्ये शाळा बंद करावी लागली.

इ.स.१८३५ मध्ये सर रॉबर्ट ग्रॅण्ट हा बॉम्बे प्रेसिडेंसीचा गव्हर्नर बनला. त्याने वैज्ञानिक शिक्षणासाठी पुढाकार घेतला. त्याने भारतीय पुढाऱ्यांबरोबर ज्यात जगन्नाथ शंकर शेट, प्रेमजी कावसजी, सर जमशेदजी जीजीभाँय यांच्यासोबत दीर्घ चर्चा केली. इ.स.१८३८ मध्ये रॉबर्ट ग्रॅण्टचा अचानक मृत्यू झाला परंतु जगन्नाथ शंकर शेट आणि इतरांनी त्यांचे कार्य चालू ठेवून १ नोव्हेंबर, १८४५ मध्ये मेडीकल कॉलेजची स्थापना करुन, त्यास स्वर्गीय गव्हर्नर रॉबर्ट ग्रॅण्टचे नाव दिले.

२.६.६ शिक्षन मिशनऱ्यांचे कार्य :

मराठा साम्राज्याच्या अस्तानंतर दोन दशके बदलाच्या काळात विशेष सुधारणा होऊ शकली नाही. परंतु त्यानंतर मात्र महाराष्ट्रातील राज्यकर्त्यांनी महाराष्ट्रातील आधुनिक सुधारणांवर भर दिला. माऊंट स्टुअर्ट आणि त्यानंतरच्या गव्हर्नरनी वैज्ञानिक दृष्टीकोन व आधुनिक सुधारणांसाठी अनुकूल वातावरण निर्मिती केली. अमेरिकन व स्कॉटिश मिशनने बॉम्बे प्रेसिडेंसीमधील जनतेच्या शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न दर्शविले. परंतु त्यांचा खरा रस

ख्रिश्चनधर्माच्या प्रसारावर होता. कंपनीच्या राज्यकारभाराने आणि ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या कार्याने अनेक लोक प्रभावित झाले होते. ज्यात जगन्नाथ शंकर शेट सर जमशेदजी जीजीभाँय, सामाजसुधारक बाळ शास्त्री जांभेकर, गोपाळ हरी देशमुख (लोकहीतवादी) आणि इतरांनी या बदलाचे स्वागत केले.

२.६.७ वृत्तपत्रसंस्था :

चौकशी आणि सामाजिक जागृतीची खरी सुरुवात वृत्तपत्र वाचणाऱ्या व्यक्तींपासून सुरु झाली आणि आजपर्यंत शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या लोकांच्या मनात शिक्षणाचे महत्त्व हळूहळू रुजू लागले जे ब्रिटीशांपूर्वी महाराष्ट्रात नव्हते. मौखिक शिक्षणाची परंपरा महाराष्ट्रात होती परंतु छापील पुस्तके किंवा लिखित कागदपत्रे, वृत्तपत्रे, दैनिके यांचा अभाव होता.

२.६.८ छापखाने :

इ.स.१८१३ मध्ये अमेरिकन मिशनने भेंडी बाजार, मुंबई येथे प्रिंटिंग प्रेस सुरु केली. त्यांनी मराठी आणि गुजरातीमध्ये ख्रिश्चन धर्माच्या प्रसारासाठी पुस्तके छापायला सुरुवात केली. रत्नागिरी जिल्ह्यात हर्णे येथे अमेरिकी लोकांनी लिथोप्रेस सुरु केली. अमेरिकन प्रेस, भेंडीबाजार येथे एक भंडारी तरुण गणपत कृष्णाजीने लिथोप्रेसचे तंत्र शिकून बोरीबंदर येथे स्वतःची प्रेस सुरु केली. त्याने पंचाग आणि इतर धार्मिक पुस्तके मराठी आणि गुजराती मधून छापली. ब्राम्हण छापील कागदपत्रांना स्पर्श करित नसत. छापखान्यातील शाईमध्ये जनावरांची चरबी वापरली जाते अशी शंका त्यांना होती. गणपतने चरबीच्या ऐवजी घी वापरून स्वतःच छापे बनविण्यास सुरुवात केली. त्याच्यापासून इतरांनी प्रेरणा घेतली.

२.६.९ पत्रकारीता व त्यातील प्रगती :

१८ व्या शतकाच्या मध्यावर ईस्ट इंडीया कंपनीने बंगालमध्ये स्वतःचे राजकीय बस्तान मांडले. अनेक ब्रिटीश वृत्तपत्रकारांनी, साप्ताहिक, मासिकामधून सद्य परिस्थितीवर व घटनांवर लिहावयास सुरुवात केली. मुंबईमध्ये टेलिग्राफ, कुरीअर, बॉम्बे गॅझेट, बॉम्बे टाईम्स आणि टाईम्स ऑफ इंडीया अशा प्रकारचे वृत्तपत्रे इंग्रजीमध्ये छापली जायची परंतु, मराठी दैनिक मात्र प्रचलित नव्हती. इ.स.१८३२ मध्ये पहिले आंग्ल (अँग्लो)-मराठी नियतकालिक बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर, (ज्यांना बाळशास्त्री जांभेकर म्हणून ओळखले जाई), यांनी सुरु केले. त्या नियतकालिकाचे नाव होते 'बॉम्बे दर्पण'. त्यानंतरच्या दोन दशकांच्या काळात अनेक नियतकालिके, मासिके आणि पुस्तके छापली गेली. पहिले मराठी मासिक इ.स.१८४० 'वसईकर' राघोबा जनार्दन गवाणकर यांनी छापले. इ.स.१८४१ मध्ये गोविंद विठ्ठल उर्फ भाऊ महाजन यांनी 'प्रभाकर' हे साप्ताहिक सुरु केले. हे साप्ताहिक दर रविवारी प्रसिद्ध व्हायचे आणि त्यांनी महत्त्वाचे स्थान प्राप्त केले.

२.६.१० महत्त्वाची वृत्तपत्रे आणि नियतकालिकांचे महत्त्वाचे कार्य :

साप्ताहिक 'प्रभाकर' हे अधिक प्रसिद्ध झाले. जेव्हा गोपाळ हरी देशमुख (लोकहितवादीनी) त्यात शंभर पत्रांची मालिका (शतपत्रे) सुरु केली ज्यात त्यांनी ब्राह्मण समाजाचा दांभिकपणा आणि चुकीच्या चालीरीतीवर प्रकाश टाकला. भाऊ महाजन यांनी सुद्धा कमी किंमतीचे साप्ताहिक 'धुमकेतू' सुरु केले जे भवानी विश्वनाथ कानदेशांच्या वर्तमानपत्र 'दिपिका'साठी स्पर्धात्मक ठरले. ज्यात अत्यंत प्रभावीपणे समाजातील वाईट चालीरीतींवर प्रकाश टाकण्यात आला. भाऊ महाजनांना अत्यंत नाजूक विषयांवर उदा. खिश्चन धर्मांतराविषयी

विचार मंथन करावयाचे होते. त्यांनी बाबा पद्मनजी, शब्द कोषकार आणि साहित्यिक ज्यांनी ख्रिश्चनधर्म स्विकारला होता त्यांना स्वतःची बाजू मांडण्याची परवानगी 'धूमकेतू'द्वारे देण्यात आली. हे त्या काळात फार मोठे धाडसाचे काम होते.

बाळशास्त्री जांभेकरांच्या जनजागृतीचे प्रयत्न भाऊ महाजनांनी त्यांच्या मासिक 'दिग्दर्शन' मधून प्रकाशित केले आहे. या मासिकाने अनेक विषयांवर प्रकाश टाकला. हे मासिक म्हणजे ज्ञानकोष झाला होता आणि त्याचा मुख्य उद्देश वाचकांमध्ये जागृती घडवून आणण्याचा होता. इ.स.१८५४ मध्ये त्यांनी 'ज्ञानदर्शन' नावाचे त्रैमासिक सुरु केले. ते ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे मुखपत्र होते. 'ज्ञानोदय' इ.स. १८४२ मध्ये सुरु झाले आणि २० व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत चालू राहिले. ख्रिश्चनाच्या धर्मप्रसारासाठी काही नियतकालिके चालू होती. पण ती फार काळ टिकाव धरू शकली नाहीत. मराठी नियतकालिकांचा मुख्य उद्देश ज्ञान प्रसारणाचा होता आणि सरकारला जनतेच्या हितासाठी उद्युक्त करणे असा होता.

२.६.११ वृत्तसंस्थांचे स्वातंत्र्य :

इ.स.१८१८ पूर्वी इंग्रजांनी छापलेल्या अनेक इंग्लिश वृत्तपत्रांमधून सरकारी अधिकाऱ्यांवर जाहीर टीका झाली. सर्वोच्च न्यायालयाने अशा टीका ज्या प्रामुख्याने इंग्लिश वृत्तपत्रांमधून छापल्या जायच्या (कलकत्ता, मद्रास आणि मुंबई येथून) यावर नियंत्रण आणले. इ.स.१८३५ मध्ये गव्हर्नर जनरल सर चार्ल्स मेटकाल्फ याने वृत्तपत्रांना स्वातंत्र्य दिले, जे पुढील चाळीस वर्षे टिकले. पहील्या पन्नास वर्षांत ब्रिटीश राजवटीत महाराष्ट्रातील सुशिक्षित मध्यमवर्ग सामाजिक सुधारणांच्या बाबतीत जागरूक झाला. पाश्चिमात्य साहित्य आणि विज्ञान यांविषयी त्यांना फार आदर व कुतूहल होते. परकीय सत्तेविरुद्ध त्यांनी तसा प्रतिकार केला नाही.

२.७ समारोप

मराठी सत्तेच्या अंतानंतर नवीन राज्यकर्त्यांनी महाराष्ट्रातील जमिन महसूलाच्या नवीन पद्धती आणि आधुनिक सुधारणांच्या दृष्टीने पावले उचलावयास सुरुवात केली. माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन आणि त्यांच्या अनुयायींनी स्कॉटीश मिशनची स्थापना केली. ज्याद्वारे बॉम्बे प्रेसिडेंसीमधील लोकांच्या शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आले. इ.स.१८१३ मध्ये अमेरिकन मिशनने भेंडी बाजारात प्रिंटिंग प्रेस सुरु केली आणि मराठी आणि गुजरातीमध्ये पुस्तके छपावयास सुरुवात केली. जनजागृतीच्या उद्देशाने अनेक मराठी वृत्तपत्रे व नियतकालीके सुरु झाली. त्यांचे महत्त्वाचे कार्य ज्ञान वृद्धी व सरकारला जनतेच्या हितासाठी कार्यप्रवृत्त करणे हे होते.